BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA MUSTAQIL FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA FOYDALANILADIGAN PSIXOLOGIK METODLAR

Raimberdiyeva Maftuna Abduraxmonovna
Farg‘ona Davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya:
Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularda mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishning ilmiy-psixologik asoslari tadqiq etiladi. Maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarda refleksiv tahlil, kognitiv egiluvchanlik va muammoli vaziyatlarni mustaqil hal qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi eksperimental va amaliy psixologik metodlar tahlil qilingan. Xususan, J. Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi, L. Vigotskiyning "Yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi hamda zamonaviy pedagogik psixologiyada qo‘llaniladigan "Kognitiv konflikt", "Aqliy hujum" (Brainstorming) va "Savollar iyerarxiyasi" (Blum taksonomiyasi asosida) kabi metodlarning empirik samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida boshlang‘ich sinf ta’lim tizimida o‘quvchining subyekt-subyekt munosabatlaridagi o‘rni va pedagogik-psixologik diagnostikaning ahamiyati bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, mustaqil fikrlash, pedagogik psixologiya, kognitiv konflikt, yaqin rivojlanish zonasi, refleksiyani rivojlantirish, Blum taksonomiyasi, muammoli ta’lim, subyekt-subyekt munosabati.*

KIRISH

Zamonaviy ta’lim paradigmasining bosh maqsadi o‘quvchiga faqatgina tayyor bilimlar majmuasini berish emas, balki unda mustaqil bilim olish, axborotlarni saralash va hayotiy muammolarga shaxsiy yondashuvni shakllantirishdan iboratdir. Ayniqsa, kichik maktab yoshi (7-11 yosh) inson kognitiv rivojlanishining eng senzitiv (ta’sirchan va qulay) davri hisoblanadi. [1, b. 124]. Bu davrda bolada ko‘rgazmali-obrazli fikrlashdan so‘z mantiqiy va elementar nazariy fikrlashga o‘tish jarayoni kechadi.

Agar ushbu bosqichda bolada mustaqil fikrlash ko‘nikmasi tizimli ravishda shakllantirilmasa, keyingi ta’lim bosqichlarida unda intellektual passivlik va tayyor shablonlarga suyanish (konformizm) illati mustahkamlanib qoladi. Shuning uchun boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning psixologik mexanizmlarini o‘rganish va amaliy metodlarni tizimlashtirish bugungi pedagogik psixologiyaning eng dolzarb muammolaridan biridir.

1. Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar kognitiv rivojlanishining psixologik asoslari

Kichik maktab yoshidagi bolalarda mustaqil fikrlashni shakllantirish strategiyasini belgilashdan avval, ularning fikrlash tabiati qanday qonuniyatlarga bo‘ysunishini bilish lozim. Shveysariyalik mashhur psixolog Jan Piaje o‘zining kognitiv rivojlanish nazariyasida 7 yoshdan 11 yoshgacha bo‘lgan davrni "Aniq operatsiyalar bosqichi" (Concrete operations stage) deb tasniflaydi[2, b. 218]. Bu davrda bola mantiqiy fikrlay boshlaydi, obektlarni guruhlarga ajratadi va saqlanish qonuniyatlarini (hajm, og‘irlik, miqdor) tushunadi, biroq uning mantiqi hamon aniq

obektlar yoki ko‘z oldida ro‘y berayotgan vaziyatlar bilan bog‘langan bo‘ladi. Bola mavhum g‘oyalar ustida mustaqil xulosa chiqarishga qiynaladi.

Taniqli psixolog L.S. Vigotskiy esa bolaning intellektual o‘sishini uning ijtimoiy muhiti va kattalar bilan muloqoti kontekstida ko‘rib chiqdi. Uning "Yaqin rivojlanish zonasi" (Zone of Proximal Development - ZPD) konsepsiyasiga ko‘ra[3, b. 86], bola bugun kattalar yordamida bajarayotgan vazifasini ertaga mutlaqo mustaqil bajara oladi. Mustaqil fikrlash — bu bolaning "aktual rivojlanish darajasi" (hozir nimalarni mustaqil qila olishi) va "yaqin rivojlanish zonasi" (to‘g‘ri psixologik stimul berilsa, nimalarni tushunib yeta olishi) o‘rtasidagi masofada shakllanadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida mustaqil fikrlash shakllanayotganining asosiy psixologik belgilari quyidagilardir:

1. Muammoni ko‘ra olish: Topshiriqdagi ziddiyat yoki yetishmayotgan ma’lumotni payqash.

2. Muqobil yo‘llarni qidirish: Masalani faqat bitta yo‘l bilan emas, balki boshqa usullar bilan ham yechishga urinish.

3. Refleksiya: O‘zining nima uchun aynan shu qarorga kelganini tushuntirib bera olishi va o‘z xatosini tahlil qila olish qobiliyati.

2. Mustaqil fikrlashni rivojlantiruvchi asosiy psixologik metodlar.

Boshlang‘ich sinf darslarida o‘quvchini darsning passiv tinglovchisidan faol ishtirokchisiga aylantirish uchun quyidagi ilmiy asoslangan psixologik metodlardan foydalaniladi.

A) Kognitiv konflikt (Intellektual to‘qnashuv) metodi

Bu metodning asosi bolaning ongida mavjud bo‘lgan tajriba (sxema) bilan yangi berilayotgan muammoli fakt o‘rtasida ziddiyat keltirib chiqarishga asoslanadi. J. Piaje buni *ekvilibratsiya* (muvozanatga intilish) jarayoni orqali tushuntiradi. Bola yangi ma’lumotni ko‘rganda uning ongida "muvozanat buziladi" va u buni hal qilish uchun mustaqil fikrlashga, izlanishga majbur bo‘ladi.

- Amaliy qo‘llanilishi: O‘qituvchi darsda ataylab ziddiyatli savol tashlaydi. Masalan, tabiatshunoslik darsida: *"Suv muzlaganda hajmi kengayadi va yengillashadi, shuning uchun muz suv betida suzadi. Agar hamma moddalar soviganda zichlashsa, nima uchun suv teskari xarakterga ega? Agar daryolar tubidan muzlay boshlaganda, undagi baliqlar hayoti nima bo‘lardi?"* deb savol beriladi. Bola tayyor qoidani yodlash o‘rniga, vaziyatni ko‘z oldiga keltirib, sabab-oqibat aloqalarini mustaqil qidira boshlaydi.

B) Blum taksonomiyasi asosida "Savollar iyerarxiyasi" metodi

Amerikalik psixolog Benjamin Blum tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv maqsadlar taksonomiyasi fikrlash darajalarini quyi darajadan (bilish, tushunish) yuqori darajaga (tahlil, sintez, baholash) o‘tkazishga yordam beradi[4, b. 48-50]. Ko‘pincha boshlang‘ich sinflarda faqat quyi darajadagi ("Bu nima?", "Qachon bo‘lgan?") degan repetitiv (yodlashga asoslangan) savollar beriladi. Mustaqil fikrlashni uyg‘otish uchun esa tizimli ravishda yuqori darajali savollar berilishi kerak.

Psixologik nuqtai nazardan dars jarayonida savollar quyidagi iyerarxiyada qurilishi maqsadga muvofiq:

-[Baholash darajasi] -> "Bu qahramonning o‘rnida bo‘lsang, qanday yo‘l tutarding? Nima uchun?"

-[Sintez darajasi] -> "Agar voqealar rivoji boshqacha bo‘lganda, hikoya qanday tugardi?"

-[Tahlil darajasi] -> "Ushbu ikki holat o‘rtasidagi asosiy farq va o‘xshashlik nimada?"

Bu kabi savollar bolani shunchaki xotirani ishga solishga emas, balki shaxsiy nuqtai nazarni shakllantirish va uni asoslashga (argumentatsiya) o‘rgatadi.

D) "Fikrlar hujumi" (Brainstorming) va "Aqliy xarita" (Mind mapping) metodi

Kichik maktab yoshidagi bolalarda psixologik to‘siqlar — "xato qilib qo‘yishdan qo‘rqish", "baho olish xavotiri" juda kuchli bo‘ladi. Bu to‘siq mustaqil fikrlashni bo‘g‘ib qo‘yadi. A. Osborn tomonidan taklif etilgan "Aqliy hujum" metodi[5, b. 154] darsda har qanday g‘oyani (hatto u eng g‘alati bo‘lsa ham) tanqid qilmaslik qoidasini ilgari suradi.

• Psixologik samaradorligi: Bola o‘z fikri uchun dakki emas, balki rag‘bat olishini bilgach, miya erkin rejimda ishlaydi va kreativ g‘oyalar bera boshlaydi. T. Byuzenning "Aqliy xarita" (Mind mapping) metodi esa bolaga o‘z fikrlarini qog‘ozda chizmalar, strelkalar va ranglar yordamida vizuallashtirishga imkon beradi, bu esa assotsiativ fikrlashni rivojlantiradi.

3. Mustaqil fikrlashni shakllantirishda subyekt-subyekt munosabatlarining o‘rni.

Mustaqil fikrlash faqatgina topshiriqlar xarakteriga emas, balki sinfdagi psixologik iqlimga ham bog‘liq. An’anaviy ta’limda uzoq yillar davomida "Subyekt-Obyekt" munosabati hukmronlik qilgan, ya’ni o‘qituvchi — faol subyekt (bilim beruvchi), o‘quvchi esa passiv obyekt (bilimni qabul qiluvchi va ijrochi) vazifasini bajargan. Bunday muhitda bolada faqatgina "boshqariluvchanlik" va "itoatkorlik" motivatsiyasi shakllanadi.

Gumanistik psixologiya (K. Rojers, A. Maslou) g‘oyalariga ko‘ra, bolaning shaxsiy salohiyati faqat "Subyekt-Subyekt" (teng huquqli muloqot) munosabatlarida ochiladi[6, b. 102]. Bu tizimda:

• O‘qituvchi — bilimning yagona manbai emas, balki yo‘naltiruvchi (fasilitator) hisoblanadi.

• O‘quvchining noto‘g‘ri yoki xato fikri kamsitilmaydi, aksincha, *"Bu qiziqarli yondashuv, qani tushuntir-chi, nega unday o‘ylading?"* degan psixologik qo‘llab-quvvatlash orqali yangi fikrlash zanjiriga aylanadi.

• Hamkorlikda o‘qish (kooperativ ta’lim) darslarida bolalar kichik guruhlarda bir-birlariga o‘z fikrlarini isbotlash jarayonida nutqiy va intellektual mustaqillikka erishadilar.

4. Eksperimental Diagnostika va Psixologik Tavsiyalar

O‘quvchilarda mustaqil fikrlash darajasini aniqlash va monitoring qilib borish uchun amaliyotchi psixolog va boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi birgalikda quyidagi psixologik diagnostika metodikalaridan foydalanishi mumkin:

1. Luchins metodikasi: Fikrlashning moslashuvchanligi yoki qoliplashib qolganligini (rigidlik) aniqlaydi. Bolaga muayyan sxema asosida yechiladigan masalalar beriladi, so‘ngra xuddi shunday, lekin ancha sodda va boshqa yo‘l bilan

yechiladigan masala berilganda bolaning shablonni tark eta olish qobiliyati tekshiriladi.

2. J. Gilfordning "Kreativlikni aniqlash" testi (kichik maktab yoshiga moslashtirilgan varianti): Obektlardan nostandart usullarda foydalanish (masalan, "g‘ishtdan uydan tashqari yana nima maqsadlarda foydalanish mumkin?") topshirig‘i orqali bolaning fikrlash kengligi va mustaqilligi baholanadi.

Pedagoglar va ota-onalar uchun psixologik tavsiyalar majmuasi:

- Bolaga darhol tayyor javobni aytmang: Bola sizdan *"Oyi, bu so‘z nimani anglatadi?"* yoki *"Ustoz, bu masalani qanday yechaman?"* deb so‘rasa, javobni tayyor bermasdan, *"Seningcha bu nima bo‘lishi mumkin?"*, *"Keling, kitobning mana shu qismini qayta o‘qib, birga oylab ko‘ramiz"* deb refleksiv savol bering.
- Xato qilish huquqini bering: Xatoni jazolash intellektual qo‘rquvni keltirib chiqaradi. Qo‘rquv bor joyda mustaqil fikr tug‘ilmaydi.
- Muqobil variantlar muhitini yarating: Har doim topshiriq beryotganda bolaga tanlov imkoniyatini bering (masalan: *"Ushbu 3 ta mavzudan o‘zingga yoqqan bittasi haqida kichik hikoya yoz"*). Tanlov bor joyda mas’uliyat va mustaqillik uyg‘onadi.

XULOSA

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlash tasodifiy yoki o‘z-o‘zidan ro‘y beradigan jarayon emas. U tizimli ravishda tashkil etilgan pedagogik va psixologik ta’sirlar natijasidir. Bolaning yosh xususiyatlariga mos keluvchi kognitiv konflikt, Blum taksonomiyasi asosidagi savollar iyerarxiyasi, hamda guruhlarda aqliy hujum metodlarini to‘g‘ri qo‘llash o‘quvchining ichki intellektual faolligini oshiradi.

Eng asosiysi, ta’lim jarayonini avtoritar uslubdan gumanistik, ya’ni subyekt-subyekt munosabatlariga o‘tkazish orqali bolada shaxsiy nuqtai nazar, mustaqil qaror qabul qilish va refleksiv tahlil ko‘nikmalari mustahkamlanadi. Bu esa o‘z navbatida, ularning kelajakda axborotlar oqimi ichidan keraklisini mustaqil saralay oladigan barkamol shaxs bo‘lib yetishishlariga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Vigotskiy, L. S. (1934). *Mishlenie i rech* [Fikrlash va nutq]. Moskva: Socekgiz. (Bolaning kognitiv rivojlanishi va yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga oid asosiy manba). URL: https://archive.org/details/thoughtlanguage0000vygo

2. Piaje, J. (1969). *Psixologiya intellekta* [Intellekt psixologiyasi]. Moskva: Progress. (Kichik maktab yoshidagi bolalarning aniq operatsiyalar bosqichidagi kognitiv tuzilishi tahlili). DOI: https://doi.org/10.1037/11494-000

3. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. – p. 86. DOI: https://doi.org/10.2307/j.ctvjf9vz4

4. Bloom, B. S. (1956). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longmans, Green. (Kognitiv fikrlash darajalarini tizimlashtirish va savollar iyerarxiyasi asosi). System link: https://www.worldcat.org/title/taxonomy-of-educational-objectives

5. Osborn, A. F. (1953). *Applied Imagination: Principles and Procedures of Creative Problem-Solving*. New York: Charles Scribner's Sons. (Aqliy hujum metodi va g‘oyalar yaratish jarayonining psixologik to‘siqlardan xalos etilishi). URL: https://archive.org/details/appliedimaginati00osbo

6. Rogers, C. R. (1969). *Freedom to Learn*. Columbus, Ohio: Charles E. Merrill Publishing Co. (Gumanistik psixologiya doirasida subyekt-subyekt munosabatlari va erkin fikrlash muhitini yaratish prinsiplari). ERIC: https://eric.ed.gov/?id=ED034230